

הקולות שמאחורי המסך

שנים של מעקבים, לחצים וחיים במחתרת לא הצליחו לנכות את ניצוץ הזהות היהודית בברית המועצות. מחקר חדש חושף את סיפוריהם האישיים של האנשים שהעזו לחלום בעברית תחת עינו הפקוחה של הקג"ב

התהליך החל באיסוף ראיונות מצולמים עם מסורבי עלייה לאורך שנים ביוזמתו של פרופ' יעקב רואי, היסטוריון בעל שם עולמי לחקר יהדות ברית המועצות מאוניברסיטת תל אביב. לרואי היה קשר אישי ומחקרי עם פעילי עלייה בברית המועצות ועם פעילים בישראל ובעולם, כבר משנות השישים. ד"ר איליה וובשין, חוקר מאוניברסיטת חיפה ועולה ותיק בעצמו, הצטרף לצוות המראיינים דוברי הרוסית. הוא נשבה בקסמם של הסיפורים האנושיים המרכיבים פסיפס רחב של פעילות מחתרתית, פעילות שגם העולים עצמם לא תמיד מודעים להיקפה. הספר מביא את סיפוריהם של 270 מסורבי עלייה, פעילים ואסירי ציון שהפכו לגיבורים בעל כורחם. כהחלטה עקרונית בחרו המחברים להביא את העדויות כפי שסופרו בראיונות, למרות האתגר המחקרי שבכך. המראיינים תיארו את קורות משפחותיהם מאז המהפכה בברית המועצות, את הנסיבות שהובילו אותם להתקרב לזהותם היהודית, את המניעים לפעילותם החשאית למען העלייה לישראל, ואת

המאבק למען עלייה חופשית של יהודי ברית המועצות לישראל היה סיפור מכונן עבור רבים בשני העשורים שקדמו לנפילת מסך הברזל ב-1989. הייתה בו ערבות הדדית יוצאת דופן של יהודים שהושיטו יד אלה לאלה משני צדי המתרס, הוא חיזק ועיצב את זהותם היהודית של שני דורות לפחות, והפך לחלק בלתי נפרד מהנרטיב הלאומי. בראש ובראשונה, זהו סיפורם של הפעילים עצמם – גברים ונשים שיזמו פעילות יהודית בסתר, שלימדו עברית ושנאבקו על זכויותיהם; זוגות שהכירו במחתרת, שהתאהבו ושנישאו בחופות מאולתרות בדירות פרטיות; ילדים שנולדו, שהתבגרו ושהתחנכו באווירה מחתרתית; צעירים נלהבים שחזרו בתשובה ושאזרו אומץ לשבות, להפגין ולהפיץ בחשאי עצומות וספרות אסורה.

פסיפס של גבורה יהודית

ספרם החדש והמרתק של יעקב רואי ואיליה וובשין הוא פרי מחקר רחב יריעה של חוקר ותיק וחוקר צעיר החולקים אהבה משותפת למושאי המחקר שלהם.

אם אין אני לי מי לי

התנועה היהודית בברית המועצות
בעיני פעיליה

איליה וובשין ויעקב רואי
מאגנס, תשפ"ה, 415 עמ'

בשל הרדיפה הדתית קיימו יהודי ברית המועצות טקסים דתיים בחשאי. חתונתו של לב ומרינה פורמן בדירה פרטית בלנינגרד, שנות השמונים
צילום: יורי אלייניקוב, אוסף מיכאל ביזר, עמותת סכור ושומר

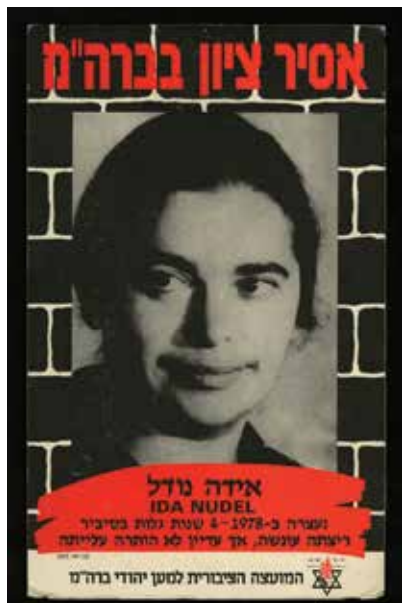
השינויים שהתרחשו בחייהם לאחר שבקשתם לצאת מברית המועצות סורבה והם תוגו כסירובניקים. בין המרואיינים היו פעילים מפורסמים יותר ופחות, חלקם התגוררו בערים מרכזיות בברית המועצות וחלקם ביישובים נידחים, מהם שהיו פעילים במשך תקופה ממושכת, מהם שהשתתפו בפעילות מועטה ומהם שנאסרו לתקופות ארוכות. מטבע הדברים הגיוון בסיפורים הוא רב, ועם זאת לא מוזכרים בספר חלק מהסיפורים המוכרים ביותר לציבור הרחב, כיוון שהמחברים בחרו להיצמד לראיונות שבמאגר בלבד. סיפורים אלה אמנם הוזכרו לעתים על ידי מרואיינים אחרים, גם אם לא קיבלו מקום מרכזי בפני עצמם, וזה המחיר של החלטת המחברים. בנוסף, רבים מהמרואיינים, ובהם בעיקר בנות הזוג של אסירי ציון, נטו להצניע את עשייתם, ואף שהמחברים השתדלו לתת גם להם במה והכרה, מה שלא נאמר בראיונות לא הובא בספר.

העצים והיער

הספר מחולק לנושאים השוזרים סיפורים משני עשורים של פעילות, וקטעי הראיונות משמשים להמחשת המסופר בפרקים השונים. הישגו המרשים הוא ביכולתו להציג בעת ובעונה אחת גם את העצים וגם את היער. המשימה להביא את סיפוריהם של אנשים רבים ושונים, שנפרסו על פני מרחב גאוגרפי עצום במהלך כעשרים שנה, מבלי שהקוראים ילכו לאיבוד אינה פשוטה, ועם זאת הספר מצליח להביא את הסיפור באופן קולח. הוא סוקר את הפעילות מלמעלה, ובמקביל מביא סיפורים אישיים. בתים שבהם הרדיו פעל בעוצמה גבוהה כדי למנוע האזנות; תחושת הפחד מהמעקב ברחובות;

השיר 'כחול ולבן' שנלחש בחדרי חדרים; ההתרגשות שבאחיזת סידור או חנוכייה; המלים הראשונות שנלמדו בעברית; האומץ להגיש בקשה להיתר עלייה; והדאגה לעתיד בעקבות הסירוב והפיטורים הצפויים מהעבודה. הזיכרון הפרטי משתלב עם סיפור המסגרת הנאמן לעובדות ולתהליכים ההיסטוריים הידועים במחקר. הספר עוסק גם בדמויות מיתולוגיות כמו אידה נודל, שדאגה לרווחתם של אסירי ציון עד אשר נאסרה בעצמה והוגלתה לסיביר, וכמו עצורי 'מבצע חתונה'

לצד הדמויות המוכרות הספר עוסק גם ביהודים מפורסמים פחות אשר חוו את נחת זרועו של השלטון, ולמרות זאת נותרו נאמנים לזהותם היהודית

דמות מפתח במאבקם של אסירי ציון.
כרזה למען שחרורה של אידיה נודל
המרכז להיסטוריה יהודית, ניו יורק

המקומי ובחגים באו למניין בביתו הפרטי של חכם הקהילה (עמ' 40).

מתוך עושר העדויות עולה תמונה מרגשת של יהודים מכל קצות ברית המועצות שכמהו להתחבר לזהותם היהודית, ללמוד עברית, לעלות לישראל ולחנך את ילדיהם על המסורת היהודית, על אף החשש מרדיפת השלטונות, וההגבלות שהוטלו על אלה שהעזו להגיש בקשה לעזיבת המולדת הסובייטית הגדולה.

חיים בצל הסירוב

משלל הסיפורים עולה מרכזיותן של קהילות המסורבים שהתגבשו סביב לימודי עברית ותרבות יהודית, ציון חגי ישראל וסמינרים מדעיים. קהילות אלה – כפי שהמחברים בחרו לכנותן – העניקו לחבריהן משמעות ושימשו עוגן עבור הסירובניקים, שבמקרים רבים נודו מהחברה הסובבת וסבלו מרדיפות ומהתנכלויות. הקהילות אפשרו את קיומה של פעילות מחתרתית לאורך זמן והיוו תחליף לחברה הכללית שפלטה אותם מקרבה, ולעתים גם תחליף למשפחה המורחבת, במיוחד במקרים שבהם קרובי משפחה ניתקו עמם קשר מחשש שיבולע להם.

מהעדויות עולה כי קהילות הסירובניקים זימנו חוויות חיוביות ומגבשות – אירועי מוזיקה ותאטרון מחתרתיים, תערוכות אמנות, חוגי לימוד לילדים, קריאת ספרות אסורה והגיגות מועדים משותפת. מגוון הסיבות שהביאו יהודים צעירים להתקרב לחוגי המסורבים הוליד מנעד רחב של דרכי פעולה והתנגדות. היו שלימדו עברית, אחרים ארגו סמינרים היסטוריים ומדעיים, חוזרים בתשובה לימדו יהדות והפעילים ביותר ארגו הפגנות והחתימו על עצומות.

שביאושים תכננו מבצע נועז לחטיפת מטוס כדי לברוח מברית המועצות. לצד הדמויות המוכרות הוא עוסק גם ביהודים מפורסמים פחות אשר חוו את נחת זרועו של השלטון, ולמרות זאת נותרו נאמנים לזהותם היהודית. סיפוריהם היו ידועים עד כה בעיקר לפעילים מברית המועצות שעמדו אתם בקשר, לאנשי ארגונים עצמאיים במערב ולשליחי יחידת 'נתיב' – שלוחה חשאית של שירות הביטחון הישראלי שהתמקדה בסיוע ליהודי ברית המועצות לעלות לישראל – אך לא הגיעו לאוזני הציבור הרחב.

לצד הפעילות הענפה שהתקיימה במוסקבה ובלנינגרד מובאים גם סיפוריהם של יהודי אוקראינה ומולדובה שנרדפו על ידי הק"ג באופן שהקשה עליהם להיפגש, אך מצאו דרכים יצירתיות להערים עליו. הספר עוסק גם ביהודי הרפובליקות הבלטיות שבמערב, ביהודי נובוסבירסק ובירוביג'אן שבמזרח, וביהודי גאורגיה והרפובליקות האסייתיות ששימרו את המסורת המקומית:

גרשון ציצואשוילי, שנולד ב-1938 בצחינוולי (בירת האזור האוטונומי של דרום אוסטיה), למד מגיל חמש אצל מלמד ב'חדר' שבבית הכנסת המקומי. בחופשות החורף והקיץ נהג לגור בבית סבו וסבתו בטביליסי ולמד אצל הרב ישראל בבליקשוילי, שלימד כמה קבוצות של תלמידים למרות איומים ואזהרות תכופות ונשנות של שירותי הביטחון. גולנרה ישראלוב נהגה להתפלל בשנות השישים בבית הכנסת בטביליסי יחד עם אביה. ב-1966 היא התחתנה עם יהודי גאורגי מאלמה-אטא, בירת קזחסטן, ועברה לגור שם. באלמה-אטא שמרה גולנרה על כשרות בביתה, במשפחה קנו בשר מן השוחט

הספר שם דגש על קבוצות ייחודיות שנותרו בשוליים – נשים מסורבות עלייה שהתמודדו עם מאסר של בני זוגן ועם גידול ילדים בתנאי מחתרת, ארגנו קבוצות לימוד, עצומות ושבתות רעב; וילדי מסורבים שחוו אתגרים ייחודיים. כזה הוא למשל סיפורו של כרמי, בנם של לב ואינה אלברט מקייב, שהיה בן חמש כשבקשת העלייה של הוריו סורבה. ב-1983 אביו נאסר ונשלח למחנה עונשין:

כשהוא ראה את אביו קירח, ללא זקן ולאחר שרזה במשקלו ב-15 קילוגרם, העיד: "התבגרתי". כשאינה נסעה למוסקבה ופתחה בשביתת רעב שנמשכה יותר מארבעים יום והייתה מתוקשרת היטב, הגיעו אנשי קג"ב לביתם ואיימו על כרמי שאם האם לא תפסיק את שביתת הרעב ותחזור הביתה היא תישלח לבית חולים פסיכיאטרי והוא יימסר לבית יתומים. בעוד האב במחנה, לקח אותו דודו ללנינגרד לציין את בר המצווה. דודו הכין אותו לאירוע והוא עלה לתורה וקרא את ההפטרה בדירה פרטית של הפעיל הלנינגרדי גרישה וסרמן. באותו זמן כרמי, שכבר עבר כמה בתי ספר, הוכה קשות בידי תלמידים בבית הספר כבן לפעילים יהודים שהעיתונות האוקראינית הרבתה לפרסם עליהם מאמרי השמצה. בעקבות המכות איבד כרמי את מאור עיניו, את שיווי המשקל וכליותיו נפגעו (עמ' 153-154).

בספר מובאים גם סיפורים טרגיים על ילדים שנפלו קרבן לרדיפת השלטונות בשל קרע בתוך המשפחה. כזה הוא סיפורו מכמיר הלב של מרינה טיומקין שמנהלת בית הספר איימה עליה באשפוז כפוי בבית חולים פסיכיאטרי אם לא

מנהלת בית הספר איימה על מרינה טיומקין באשפוז כפוי בבית חולים פסיכיאטרי אם לא תחזור בה מרצונה ללמוד עברית ולעלות ארצה

בשנת 2000 הגיע לישראל העולה המיליון מברית המועצות. אסיר ציון מתקבל בנמל התעופה לוד, 1979
צילום: יעקב סער, לע"מ

תחזור בה מרצונה ללמוד עברית ולעלות ארצה. לאחר גירושי ההורים נותקה מאביה ומסבתה, ובגיל 13 נחטפה על ידי אנשי קג"ב, נשלחה בכפייה למחנה פיונירים מרוחק ושוחררה רק כעבור שנה.

מאבק על הדרך

באופן טבעי אידאולוגיה יוקדת יוצרת לא רק תחושת אחווה אלא גם מחלוקות עמוקות ומרות. המחברים לא התעלמו מהפיל שבחדר, ותיארו בפירוט את הפילוגים הפנימיים ואת הוויכוחים שהתגלעו בין הקבוצות השונות שהתחרו על לבם של היהודים ועל תשומת הלב של מדינת ישראל ושל יהדות המערב.

חשיבות הנגשת הסיפור לציבור דובר העברית, בשאיפה שהדור הצעיר – זה שנוולד לאחר נפילת מסך הברזל וגל העלייה הגדול – יכיר את תולדות התנועה ששינתה את פני החברה בישראל. הספר פונה גם לבני הדור הוותיק יותר, אלה שזוכרים את המאבק כחוויה אישית, שהשתתפו בעצמם בהפגנות בכותל המערבי, שהגיעו לקבל את פני אסירי ציון בשדה התעופה, שכתבו מכתבים למסורבים ושאספו במסגרת תנועות הנוער כתובות להזמנת קרובים. אלה וגם אלה ימצאו עניין במבט הפנורמי שמעניק הספר ובניתוח ההיסטורי המעמיק. שלל הסיפורים הטמונים בין דפי הספר יכולים להפיח בלב הקוראים השראה, תקווה ואופטימיות. □

ליה וסרמן-סלוצקי כותבת עבודת דוקטור במחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו באוניברסיטת בר אילן. העבודה עוסקת בחיבור שנערך בין חברי הקיבוץ הדתי לפעילים יהודים בבית המועצות

כך למשל הייתה מחלוקת נוקבת באשר לדרכי הפעולה בין שוחרי התרבות למצדדים בפוליטיקה – האם להתמקד בפעילות תרבותית של לימוד מורשת ישראל, או במאבק פוליטי סביב יישום אמנת הלסינקי. מחלוקת נוספת שהעכירה את היחסים הייתה האם לשתף פעולה עם ארגון 'נתיב' הממלכתי שנקט מדיניות זהירה בכל הקשור ליחסים עם ברית המועצות, או דווקא עם ארגונים עצמאיים במערב שציידו במאבק תקשורתי גלוי ולוחמני. גם בין החוזרים בתשובה התגלעו מחלוקות סביב הזיקה לזרמים השונים – חב"ד, אגודת ישראל והציונות הדתית. מחלוקות אלה עיצבו את הקשרים עם העולם שמחוץ לברית המועצות, לצד שיתופי פעולה וקשרים שהיו בין חברים בקבוצות השונות. הספר מתמקד בראש ובראשונה בפעילים שעלו לישראל וקבעו בה את ביתם, והוא פונה ישירות לקוראים הישראליים. המחברים מדגישים את

בתחילת שנות השבעים גבר הלחץ הציבורי לפתוח את שערי העלייה. עצרת סולידריות עם יהדות ברית המועצות בכותל המערבי, 1970
צילום: משה מילר, לע"מ